

Česká příležitostná poezie první poloviny 19. století a její specifika

V 19. století se příležitostná poezie v českém jazykovém prostředí etablovala jako pevná součást společenského života a stala se takřka povinným prvkem slavnostních okamžiků. Ve veřejné sféře se básníci prostřednictvím této tvorby obraceli k autoritám politického a společenského života nebo z akademického a církevního prostředí; zaznívala z úst gratulantů, uvítacích výborů i smutečnických řečníků a zahajovala slavná shromáždění při oficiálních příležitostech. Avšak i při malých, soukromých oslavách měla povahu společenské zvyklosti, která dokázala pozvednout mluvený projev na vyšší úroveň, dodat mu nevšední, velkolepý ráz a složit poklonu člověku, jehož hodnota a zásluhy vyžadovaly zvláštní pozornost.

V prvních dvou desetiletích 19. století bylo patrné těsnější sepětí veršovaných přání, zdravic, nekrologů a dalších typů příležitostných básní s klasickými poetickými žánry, které aktuálně zaměřené tvorbě v dobrém slova smyslu vymezovaly určité hranice. Nejčastěji se příležitostné skladby blížily ódě, elegii nebo hymnu, jindy střízlivým humorem a vtipnou pointou připomněly dobové znaky epigramu. Bez ohledu na vztah mezi autorem a adresátem textu mnohé gratulace i smuteční skladby inklinovaly k modlitbě, zato jen skutečně blízcí přátelé si mohli vyměňovat vzkazy vtělené do veršovaných hříček. Popisné básně opatřené bohatým poznámkovým aparátem pro změnu připomínaly některý z žánrů umělecké publicistiky nebo veršovaný kronikářský záznam. Otevřenost příležitostné tvorby širokému žánrovému spektru ještě více rozostřovala hranici mezi literárními pokusy o díla trvalé hodnoty a účelově psanými texty, jejichž poslání se vyčerpávalo jednotlivým publikačním výstupem nebo verbální prezentací.

Podrobnou zprávu o žánrovém složení česky psané literatury tohoto období podává *Slovesnost aneb Sběrka příkladů s krátkým pojednáním o slohu*, kterou sestavil a roku 1820 v prvním vydání uveřejnil Josef Jungmann. Komentovaná antologie zachycuje mimo jiné řadu příležitostných básní, které se řídily pravidly klasických žánrů a mohly tak reprezentovat jejich ideální podobu. Ódu zde zastupovaly například básně Františka Vetešníka (*K příteli z vojny k právům se vracujícímu* – JUNGMANN 1820: 12) nebo Jana Nepomuka Štěpánka (*K zasnovení její Jasnosti Ludmily kněžny z Lobkovic, vévodkyně roudnické, s Jeho Osvíceností Prospera Ludvíka, vévody z Ahremberku, z Meppen a Reklinghausen*.

V *Hoříně dne 26. ledna 1819* – TAMTÉŽ: 14); k žánru hymnu byly zařazeny texty Antonína Marka (*K jméninám J. bisk. Milosti vysoce důstojného Pána, Pana Josefa Františka Hurdálka, biskupa litoměřického, dne 19. března 1816* – TAMTÉŽ: 17) a Josefa Vojtěcha Sedláčka (*Citové Čechů pro krále J. M. Františka I. při uvedení českého jazyka do vyšších škol* – TAMTÉŽ: 18); konečně příkladem elegie byla báseň Antonína Marka *U hrobu Fortunata Durycha* (TAMTÉŽ: 22).

Spolehlivým rozlišujícím znakem příležitostné poezie byl především přesně formulovaný účel textu, který jako „návod ke čtení“ zpravidla zazníval už v nadpisu básně a určoval její recepci. Hypotetické publikum příležitostných básní přitom zahrnovalo výrazně větší a diferencovanější skupinu, než jakou v první polovině století tvořili čtenáři nové české poezie. Kromě lidí zainteresovaných v literárním životě k němu patřili například i předplatitelé novin a časopisů, které tuto tvorbu pravidelně otiskovaly na titulních stránkách, a nakonec i sváteční čtenáři letákových tisků nebo účastníci veřejných slavností, k nimž veršované proslovy neodmyslitelně patřily. Ve vztahu k těm recipiéntům, kteří kromě vzácných situací neměli téměř žádný kontakt s novočeskou poezií, plnily příležitostné básně úlohu jejich „zasvěcení“. Seznamovaly tyto čtenáře s jazykově českou literární produkcí, dokládaly schopnost češtiny vyjádřit myšlenky a emoce ve slovesném umění, ilustrovaly rozdílné přístupy k prozodii – a současně prostřednictvím citově zabarvených textů předkládaly svému publiku ideály, k nimž se odvolávala utvářející se vlastenecká komunita. Volbou událostí a především osobností, které příležitostná poezie zobrazovala, vyzdvihováním jejich lásky k jazyku a národu i nezištné práce pro vlast představovala dobový obraz vlastence a ustanovila jej za vzor hodný následování. Narušovala tím zpočátku silnou společenskou izolovanost vlasteneckých uskupení, která pro neznalé vytvářela zdání čehosi zvláštního až tajemného (MACURA 1995: 119).

Básně reflektující politické a společenské dění v první řadě zaznamenávaly významné mezníky v životě panovníka a doprovázely veřejné festivity s nimi spojené; oslavovaly korunovací nebo její výročí a neobešly se bez nich ani uvítací slavnosti při oficiálních cestách císaře (nebo císařského páru) po Čechách a Moravě. Pravidelnými podněty k napsání příležitostných básní byla také jubilea v císařské rodině, tedy narozeniny i jmeniny, zasnuby a sňatky. Zvláštní pozornost byla věnována zdravotnímu stavu panovníka a jeho rodiny; onemocnění, nebo naopak uzdravení z těžkých chorob zavdávaly příčinu k veršovaným prosbám a díkům, ne příliš vzdáleným modlitbě. Pompézní elegické skladby nevyhnutelně přicházely v okamžiku úmrtí císaře nebo jeho blízkých. Všem těmto básním byl společný patos a sklon k užívání ustálených epitet. V kontextu dobové příležitostné tvorby patřily k textům rozsáhlejšími a vyznačovaly se složitější kompozicí. Autor zpravidla promlouval k mocnáři jako zástupce poddaných, proto tyto skladby s oblibou imitovaly sborový zpěv s refrénem. V časopisech bylo běžnou praxí otiskovat je na úvodní straně vydání.

V místním nebo regionálním dosahu bylo výlučné postavení vyhrazeno šlechtickému rodu, který byl majitelem příslušného panství, případně šlechtici, který se zasadil o rozvoj kraje. Také zde kromě rodinných výročí zaujímaly důležité postavení básně uvítací a básně na rozloučenou, odrážející na dobové poměry relativně časté cestování nobility.

Církevní oblast v příležitostné poezii reprezentují skladby určené duchovním v souvislosti s jejich uvedením do úřadu nebo návštěvou farnosti. Změny působiště se opět promítají do básní na uvítanou a děkovných skladeb před odchodem kněze na nové místo. Faráři jako místní autority se stávali adresáty blahopřejných básní nebo oslavných textů blízkých žánru ódy, jejichž autoři symbolicky zastupovali společenství farníků a promlouvali za něj.

Analogická situace nastávala v případě škol. Pro nižší stupeň vzdělávání jsou typické uvítací nebo děkovné básně, které fungovaly jako veršované proslovy žáků pronášené při školních zkouškách, inspekci nebo jiné důležité návštěvě v době školního vyučování. Vyslovují povinnou úctu mládeže k učitelům, vychovatelům a jejich nadřízeným, přičemž jde o skladby oficiální a poněkud devótní, určené spíše k reprezentaci školy.

Čelným osobnostem společenského a kulturního života, především literátům a vědcům, jsou kromě básní napsaných k životním jubileím adresovány i texty oslavující jejich profesní dráhu nebo výjimečný počín, jakým bylo například dokončení, případně vydání literárního nebo odborného díla. Vzácnější jsou příležitostné básně, v nichž autor vzdává hold umělcům, například hudebníkům nebo hercům, opěvuje jejich talent nebo hodnotí a chválí zhlédnuté představení, hudební produkci apod.

Na rozhraní oficiality a osobního sdělení se pohybovaly četné básně směřované k přátelům nebo kolegům, avšak i mezi nimi opět dominovaly texty zacílené na veřejně známé osoby z literárního a vlasteneckého prostředí. Také zde byla obvyklým námětem životní jubilea nebo s cestováním spojená vítání a loučení, dále vědecká nebo literární tvorba, případně pedagogická činnost dotyčného člověka. Texty laděné na privátní, přátelskou notu připouštěly volnější pojetí oslavného monologu než takové básně, které byly primárně určeny k veřejné prezentaci. Uplatnit v nich osobní vzpomínku, narážku na okolnosti nedávného setkání nebo odkaz k detailům soukromého života adresáta ovšem společenské zvyklosti umožňovaly jen opravdu blízkým přátelům.

V dominantní roli oslavence, kterému ostatní prokazují náležitou úctu, se však neobjevovaly pouze veřejně známé osobnosti. V rodině a užším příbuzenstvu se této výsady mohlo dostat téměř komukoli, přestože také zde panovala poměrně přísná hierarchie členů, ovlivněná tradicí i idealizovanou představou o rodinných vztazích v duchu biedermeieru. Ta stavěla na první místo otce, na druhé matku a teprve potom věnovala zjevně menší pozornost prarodičům, dalším rodinným příslušníkům a nakonec i dětem, jimž naopak patřila úloha gratulantů, povinných vyjádřit svou úctu rodičům a vychovatelům. V soukromé

oblasti převažovala veršovaná blahopřání k narozeninám, jmeninám, oslavám Nového roku apod., která sloužila jako verbální doprovod malých rodinných slavností. V menším počtu se objevovaly básně, které se obracely ke snoubencům a novomanželům, i texty věnované zesnulým u příležitosti pohřbu nebo výročí úmrtí.

Osobitým typem příležitostných básní byly novoročenky, často s humorovou nadsázkou bilancující uplynulý rok. Vzácně jsou v příležitostné tvorbě zastoupeny i básně, které s citovou účastí popisují průběh a následky živelných pohrom, zvláště požárů a povodní.

Přesně vystihnout typ události, k níž byla báseň určena, a naplnit očekávání adresátů i zúčastněného publika – neboli pronést správná slova v pravý okamžik – znamenalo pro básníky zejména v prvních desetiletích 19. století velmi náročný úkol. Kromě jazykových a literárních kompetencí, které pro řadu literátů uvedeného období nebyly úplnou samozřejmostí, nesměl autorům příležitostných básní chybět ani dobrý vkus a empatie, bezpodmínečně nutné ke zvládnutí společensky exponovaných okamžiků. Úspěch díla byl nakonec založen na křehké rovnováze společenské konvence a originálního pojetí: tvůrce byl povinen respektovat zásady dobové etikety a základní pravidla příležitostného básnictví, zároveň však musel usilovat o jedinečnost a osobitost, která by jeho báseň odlišila od dalších tematicky blízkých textů a zdůraznila výjimečné postavení adresáta textu.

Mnohdy až úporná snaha vyslovit oslavenci úctu a vděčnost a s dostatečnou vřelostí mu projevit loajalitu však velmi často vedla ke vzniku obsahově prázdných patetických textů, zbavených osobního pohledu, živého citu a konečně originality vůbec. Míra opatrnosti, a tím i strnulosti při hledání příhodného vyjádření narůstala spolu s tím, jak vysoko na společenském žebříčku oslavenec stál. Pohodlné, a pro některé méně zkušené autory příležitostných básní jediné schůdné řešení pak spočívalo v zrcadlení jiných textů a mechanickém přejímání zavedených způsobů vyjadřování v totožných situacích.

Cenný pramen pro obrozenskou příležitostnou poezii představovala typově shodná tvorba období humanismu. Latinsky psaná příležitostná poezie české proveniencie, sama poučena antikou a vybudovaná na základě pevně stanovených pravidel, v základních obrysech vymezovala teritorium, v němž se básník mohl pohybovat. Podnětem ke vzniku básní se stávaly obvyklé životní mezníky i výjimečné události, které svým charakterem či důležitostí vybízely k slavnostnímu verbálnímu doprovodu. Vedle oslavných básní, označených termínem *enkómia*, to byly zejména svatební gratulace (*epithalamia*), básně kondolenční (*epicedia*), gratulace k narození potomka (*genthliaka*) a konečně básně skládané u příležitosti rozloučení před odjezdem (*propemptika*). Distribuce těchto témat v pozdější obrozenské tvorbě se tak opírá jak o shodné podněty dané přirozenými etapami lidského života, tak o účelově redukovanou literární tradici založenou na jejich verbálním doprovodu.

Mezi humanistickou příležitostnou tvorbou a novočeským básnictvím téhož typu existuje však ještě jedna závažnější paralela. Spočívá v nápadné analogii raně novověkých intelektuálních kruhů, pro které byla příležitostná poezie způsobem komunikace a sebe prezentace, a obrozenských národních elit, jež tuto funkci příležitostného básnictví oživily a převedly do nových společensko-historických podmínek. Situaci humanistické vzdělané komunity, která byla východiskem pro vznik tematicky různorodého kvanta příležitostných básní, přiblížila ve své studii M. Kerulová a upozornila na mimoliterární dosah této tvorby i její závažnost: „Příležitostná poezie více než kterákoli jiná vyjádřila a podpořila upevňující se sebevědomí intelektuálů tehdejších míst a škol. Jejím prostřednictvím se vzájemně ujišťovali o oprávněném, pevném, stabilním místě na humanistickém společenském žebříčku. Přisvojovali si kompetenci hovořit do evropských historicky závažných událostí, oslavovat zámožné mecenáše, a dokonce samotného císaře. Reagovali i na rodinné svátky humanisticky orientovaných přátel a známých a utvrzovali se v intelektuálské mentalitě učeneckých literátů“ (KERULOVÁ 1986: 189; ze slovenštiny přel. A. V.).

Vznik a fungování společenství, v němž příležitostné básně sloužily k navazování kontaktů a pěstování přátelských a kolegiálních vztahů, zachycuje ve svém výzkumu také L. Storchová a shrnuje, že humanistická poezie tohoto směru je „textovým prostorem utváření horizontálních vztahů k humanistům i vertikálních vztahů k mecenášům, prostorem sebe definice, prostorem, v němž lze tematizovat strategie udržování jejich koheze a vyloučení ‚jiných‘, humanistické sebe prezentace [...] i místem a prostorem řečové reprezentace a performování učeneckých komunit“ (STORCHOVÁ 2011: 109).

Také v obrozenských učeneckých kruzích, které se v dobové společnosti profilovaly jako výlučná a do sebe uzavřená skupina, byly adresné básně vycházející ze „sociálních situací“ (TAMTÉŽ: 104) obvyklým nástrojem k navazování kontaktů a prostředkem komunikace. Formou verbálního projevu v jazyce, který platil za nejdůležitější rozpoznávací znak vlastenecké komunity, přispívaly k jejímu fungování a rozšiřování – a podobně jako humanistická příležitostná tvorba v sobě spojovaly prvek literární a společenský. Dobově příznačnou vlastností obrozenské příležitostné poezie nicméně byla i značná benevolence, pokud šlo o uměleckou kvalitu těchto textů: v básních určených přátelům, kolegům a známým se tvůrci snáz rozhodli opustit rigidní postupy oficiálních oslavných skladeb a vydávali se vlastní cestou s vědomím, že i pouhá dobře míněná snaha bude shovívavě přijata a oceněna.

Nešlo tu však o přímou návaznost na literární dědictví humanistického období, tím méně o bezpečný, neinvenční návrat do historie, který by sliboval zachovat určitou literární i společenskou rovinu, na níž se má nově vytvořené dílo pohybovat. Obrozenské příležitostné básně naopak v hledání ideálního tvaru vycházely ze spojování mnoha stylově navzájem nesouměřitelných podnětů, zdrojů inspirace i konkrétních předobrazů, s nimiž autoři v první

polovině 19. století pracovali i v dalších oblastech původní básnické tvorby. Východiskem jim byla starověká antická literatura, vedle níž se však prosazovaly i vzory francouzské, italské, ruské, polské, a především německé. Tehdejší volné pojetí originality se odráželo ve volbě konkrétních předloh, k nimž básníci v motu nebo podtitulu díla jmenovitě odkazovali. Přiblížit se původnímu textu znamenalo pro klasicky vzdělané raně obrozenecké literáty nejvyšší metu, jíž však nebylo snadné dosáhnout. Nedostatek vlastní invence i zkušeností nebo v některých případech též nedokonalá znalost češtiny mohly vést ke vzniku básní, které vedle svého předobrazu působily vykonstruovaně a neživě.

Již příslušníci Puchmajerovy generace si byli dobře vědomi tohoto nebezpečí a varovali před samoúčelnou výpůjčkou ze starých vzorů, která přináší více úskalí než zisku. V básni *Psaní na Jaroslava Puchmíra*, otištěné roku 1798, Vojtěch Nejedly odmítl klasickou pózu i hromadění vzletných patetických frází a ideál soudobého českého básnictví nastínil docela jinak. Před citovým vzplanutím kladl na první místo zdravý rozum („*Věci pilně važ a sud; / sice srdce ohněm těsně / bouřit začna brzy klesne*“),⁵ nad prázdnou zdobnost a pouhou nápodobu stavěl přirozenost („*Jsou-li dobrá stará slova? / Jako kopuleťá vdova / zakuklená v staré mody / věkoletým harampátím / vycpané se líbí ody*“).⁶ Zároveň požadoval, aby nová česká poezie byla aktuální a původní („*Chodme, jako chodí dnes. / Jako léto rozum zraje; / každý věk své mění mravy [...]* Řekové jak myslili, / srdce v zpěvy vylili. / Čechu! chceš-li zpívat hezky, / myslí, mluví a nos se česky...“).⁷

V příležitostné poezii je však velmi obtížné docílit požadovaného účinku básně důrazem na střídmost, přirozenost a originalitu, zvláště pokud mají oslavné skladby doprovázet děje opakované a svou povahou tradiční až konzervativní. Více než racionální hodnocení události se od slavnostního veršovaného proslovu očekával právě zjitřený proud citů, probuzených výjimečností okamžiku; a Nejedlym odmítaná „stará slova“ mohla být nakonec dobrou volbou tam, kde autor z různých důvodů ztrácel pevnou půdu pod nohama a nesměl se ve vztahu k oslavenci dopustit trapného nedopatření.

Poněkud překvapivým pramenem, z něž příležitostná poezie první poloviny 19. století rovněž prokazatelně čerpala, jsou veršované texty „věcného obsahu“ (BENEŠ 1970: 9–10),⁸ vydávané v podobě letákových tisků nebo jako součást dobových periodik. Vzájemné působení či prolínání novočeské poezie s kramářskou písní a skladbami zpravodajského typu lze doložit v dílech písmáků

⁵ NEJEDLÝ, Vojtěch: *Psaní na Jaroslava Puchmíra*. In: PUCHMAJER, Antonín Jaroslav (ed.): *Nové básně*, Praha 1798, s. 54.

⁶ Tamtéž, s. 58.

⁷ Tamtéž, s. 59.

⁸ Bohuslav Beneš ve své práci *Světská kramářská píseň. Příspěvek k poetice pololidové poezie* uvádí „vinše, vítání vrchnosti, promluvy na školních slavnostech, veršované návody k výrobě perníků apod.“

i prvních obrozenských básníků, zvláště u Františka Jana Vaváka, Václava Melezínka, Štěpána Lešky, Václava Stacha, Františka Vladislava Heka ad.⁹ Ve svých veršovaných skladbách zachycovali tito autoři aktuální dění a podobně jako anonymní tvůrci kramářských písní jej komentovali a vystavovali hodnotícímu soudu, ve kterém se odrážely dobové výchovné či moralizující tendence (srov. KUTNAR 1963: 78 a 86).

Korpus příležitostných básní excerpovaných z časopisů vydávaných v první polovině 19. století se v mnoha aspektech jeví jako jednolitý soubor, který v čase nevykazuje žádné výraznější proměny: gratulace, oslavné i smuteční básně přirozeně vycházejí z obdobných situací a pracují se stejnými motivy, kladou důraz na tytéž city k oslavenci, přičemž postupně „kodifikují“ vhodné způsoby jejich vyjádření, přiměřené dané události i místu oslavence na společenském žebříčku. V jednotlivých dekadách se v této tvorbě nicméně odrážely mimoliterární vlivy vycházející z nestálé společensko-politické situace a fungování dosud křehké národní společnosti, její hierarchie a z ní vyplývající etikety, závazné pro celé společenství i jeho slovesné projevy. Volba z ustáleného repertoáru možností, jak vyjádřit city, úctu nebo loajalitu, pak vždy na určitou dobu zachytila společenský úzus a v oblasti příležitostné poezie se stala literární normou.

Důležitá role při navazování přátelských kontaktů mezi česky píšícími autory a stoupenci národního hnutí se stala jedním ze základních rysů příležitostné poezie ve dvacátých letech 19. století. Verbální vyjádření díky a náklonnosti blízkým osobám v soukromé sféře stejně jako vyslovení loajality panovníkovi, šlechticům a duchovním i dalším personám veřejného života bylo v této době již nedílnou součástí společenského styku. Veršovaný text se považoval za vhodný způsob ústního i písemného projevu, a nezřídka byl dokonce vyžadován jako adekvátní forma promluvy. Po boku renomovaných tvůrců se však mezi autory příležitostných básní stále objevovala početná skupina nováčků a laiků, kteří při svých schopnostech nedosáhli uměleckého vyjádření, zato bezpečně dovedli následovat společenské konvence své doby. Za rozmachem příležitostné poezie ve dvacátých letech mohla stát také snaha odvést pozornost veřejnosti od závažných otázek k poklidným zábavám, řízeným koloběhem církevních svátků. Toto „zklidnění“ bylo vydáváno za potřebnou „rekonvalescenci“ po napjatém období napoleonských válek (srov. Kočí 1978: 277–278).

⁹ Svou formou i obsahem sem patří především Melezínkovy veršované novoročenky, jež pod názvem *Dar nového léta* (*Dar nového roku*) vycházely v osmdesátých a devadesátých letech 18. století, dále Leškova gratulační báseň svatebčanům, nazvaná *Jiskra lásky* (1797), ale i Stachův veršovaný spisek *Něco pro českou literaturu* (1782), který se obrací k soudobému stavu českého básnictví, i rozměrnější šestnáctistránková novoroční satira F. V. Heka *Řídí-li se svět Novým rokem?* z roku 1816. Obdobného typu jsou například Vavákovy skladby *Horníkův kutenských starodávních modlitba Pána Boha za požeňmání Hor žádajících* (1801) nebo *Zpěv kverků kutnohorských vzbuzující k pavování* (1803).